

Rəna Həsən qızı İsmayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti
rena876@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İNVERSIYA HADİSƏSİ VƏ ONUN SADƏ CÜMLƏ TƏRKİBİNDƏ İFADƏSİ

Xülasə

Məqalə müxtəlif sistemli olan azərbaycan və ingilis dillərində söz sırasına və onun cümlədə ifadəsinə həsr olunmuşdur. Hər iki dildə nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqelərdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə və ya cümlədə mənanın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik ardıcılığı üzrə formalaşır. İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur.

Məlum olur ki, sözlərin sıralanması və bu xüsusda meydana çıxan inversiya hadisəsi məsələsi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərov, O.Musayev, R.Xəlilov, Ş.Yusifli, Ə.Cavadov, M.Bayramov; ingilis dilçiliyində M.Lazarkeviç, T.Koblens və başqaları bu problemlə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, hər bir dil hadisəsi kimi, cümlədə sözlərin sıralanması da müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bilirik ki, mətn cümlələr vasitəsilə reallaşır. Söhbət təkcə mətnin reallaşmasından getmir, əsas məsələ məntdəki mövzunun qavranılmasından gedir. Bununla yanaşı, mübahisəli məsələlər də mövcuddur. Bu da ondan ibarətdir ki, dildə vahid sıra sisteminin qanunauyğunluğu müəyyənləşmədiyi üçün hansı cümlənin birinci sıraya, hansı cümlənin isə çevrilmə olduğu dəqiq göstərilməmişdir, yəni araşdırma bir tərəfli aparılmışdır. Beləliklə, bir dil hadisəsi kimi sıralanmanın məzmun və mahiyyəti açılmamış, sintaktik vahidlərin sıralanmasından təcrid edilmiş şəkildə söhbət getmiş, fikrimizcə, sıra bir sistem, kateqoriya kimi nəzərdə tutulmamışdır.

Inversion phenomenon in Azerbaijani and English languages and its expression in simple sentences- mövzusun ingilis dilində adı

Açar sözlər: *söz sırası, inversiya, mətn əlaqələri, sıralanma qanunları, presuppozisiya*

Inversion phenomenon in Azerbaijani and English languages and its expression in simple sentences

Summary

This article deals with the word order of different languages and related to it textual connections. Narrative sentences in English have regular word order. Each member of sentence takes definite position and disruption of word order leads to the change of meaning or to the meaningless sentence itself.

Word order of the English sentence is following: subject, object, adverbial modifier. Interrogative sentences in English are formed by means of inversion. Such sentences have special intonation and communicative aim.

Linguists are always interested in the case of word order and inversion. Word order plays both grammatical and stylistic function in the text formation. In other words, word order helps both to form direct connections and grammatical and emotional connections between its components.

In Azerbaijani Linguistics S.Jafarov, O.Musayev, R.Khalilov, Sh.Yusifli, A.Javadov, M.Bayramov; in English linguistics M.Lazarkevich, T.Koblens and others investigate this problem. They came to the conclusion that word order also follows definite rules.

Text is realized by means of sentences. The basic issue is not the realization of text but realizing the main idea of the text. We also deal here with some controversial issues. The main reason is that there is no unique rule for word order and it is unknown which position the sentence should take first in a sentence, as the research was not complete.

Key words: *word order, inversion, text links, ranking laws, presupposition*

Giriş

İnsanların bir-birinə ötürdüyü fikrin maddi varlıq şəkli olan cümlə dinləyiciyə çatmaq üçün müxtəlif mərhələlərdən keçir. Dilin səslərdən başlayaraq cümləyə doğru inkişafında səslərlə səslərin, köklə şəkilçinin, şəkilçi ilə şəkilçinin, sözlərlə sözlərin, cümlələrlə cümlələrin birləşməsində müəyyən ardıcılıq, sıralanma

özünü göstərir. Dil vahidləri müəyyən qanunlar və qanunauyğunluqlar əsasında düzüləndən, sıralandıqdan sonra insanlar arasında kommunikasiya imkanları formalaşır.

Dil vahidlərinin sıralanmasının spesifik qanunları və bunun aparıcı mövqedə olması haqqında geniş fikirlər mövcuddur. Məsələn, V.Yartseva (1948:406) qeyd edir ki, sıralanma qanunları heç bir qrammatik qayda-qanunla məhdudlaşmır. Söyləmlərin yaranmasında əsassız rola malik olan sintaktik əlaqə vasitələrinin sözlərin cümlədə düzülüşündə heç bir rolu yoxdur. Müəllif onu da bildirir ki, dil vahidlərinin sıralanmasının spesifik qanunları, bu qanunun nəticəsi kimi inversiya tipoloji istiqamətdə hələ də müəyyən olunmamışdır. Bunlar gələcək tədqiqatlarda mütləq nəzərə alınmalıdır.

Söz sıralanmasının bir vəzifəsi də mətni əlaqələndirən sintaktik vasitələrdən biri olmasıdır. Söz sırası sintaktik, üslubi və semantik əhəmiyyətinə görə cümlə üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilməsi, sıralanmasıdır. Söz sırasının sintaktik rolu ondan ibarətdir ki, cümlə üzvünün yerindən asılı olaraq onun qrammatik vəzifəsi də dəyişmiş olur.

Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, mətnin dərk edilməsi dilçilikdə bir terminlə “presuppozisiya” ilə bağlıdır. F.Kufer (1978: 337-353) yazır ki, presuppozisiya söz birləşməsi tərkibində təbə sözün təbədicisi sözdən əvvəl, habelə köməkçi sözlərin bağlı olduqları müstəqil sözlərdən əvvəl yerləşdirilir.

Azərbaycan dilinin izahlı dilçilik terminləri lüğətində də yuxarıdakı izah özünə yer etmişdir. (Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F., 1989: 220)

Hər bir söyləm sırasının presuppozisiyası vardır. Bu və ya başqa predmet və ya hadisə barəsində hər hansı hökm ifadə olunduqda danışan bilərəkdən və ya kortəbii şəkildə, anlayaraq və ya anlamadan həmin əşya və ya hərəkət haqqında var olan biliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dilinin iltisafı dillərə məxsus olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, eyni kökdən həm isim, həm sifət, həm zərf, həm də feil yaradıla bilər. Bu da cümlə strukturunda eyniköklü üzvlərin ardıcıl sıralanmasına, başqa sözlə, ahəngdarlığına imkan yaradır.

Söz sırası canlı danışmaq dilinin təsiri ilə üslubi cəhətdən pozula bilər.

İngilis dilində nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqələrdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə, və ya cümlədə mənanın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik düzülüşü üzrə formalaşır.

Bu dildə istifadə olunan cümlələrdə təyinin yeri sabit deyil. Təyin cümlədə təzahür olunan hər hansı bir cümlə üzvünün qarşısında işləyə bilər. Məs.: *I gave him my favourite pet (Mən ona sevimli ev heyvanımı verdim).*

Cümlələrdəki söz sırasını müşahidə və müqayisə etsək, görərik ki, (1) mübtədə, 2 (xəbər), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (zaman zərfliliyi) sırası reallaşır. Bu sıra ingilis dilinə xasdır. Azərbaycan dili üçün isə 1 (mübtədə), 2 (zaman zərfliliyi), 3 (təyin), 4 (tamamlıq), 5 (xəbər) sırası başlıca formal əlamətdir.

Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, müqayisə edilən dillərdə söz sırası iki əsas funksionu yerinə yetirir:

1) semantik-sintaktik funksion;

2) üslubi funksion (Xəlilov R., 1970: 5,30)

Xüsusilə də türk dillərindən bəhs olunan tədqiqatlarda inversiyanın üslubi rolu əsaslandırılmışdır. Üslubi məsələ aktual üzvlənmə ilə bağlı fikirlərin yaranmasında, bədii üslubda ekspressivliyin, emosionallığın yaranmasında bu hadisənin rolu, məntiqi vurğunun intensivliyi, əks sıra və sintaktik konstruksiyaların yaranması və s. bu istiqamətdə tədqiqatların obyektinə ola bilmişdir. (Budaqova Z.İ., 1963: 111)

Semantik-sintaktik funksion adı altında tutulan dillərdə söz sırası mübtədə və vasitəli tamamlığın yerinin dəyişməsi ilə səciyyəli və cümlənin ümumi semantikasi və sözün sintaktik funksiyasında dəyişiklik baş verir. Məsələn:

İngilis dilində: *Paul saw Kate. Kate saw Paul.*

Azərbaycan dilində: *Çoban canavar öldürdü. Canavar çoban öldürdü.*

Söz sırasının üslubi funksionu adı altında isə cümlənin ümumi semantikasına müxtəlif variantlar müxtəlif mənə çalarları meydana gətirir. Məsələn.:

İngilis dilində: 1. *We shall arrive tomorrow. Tomorrow We shall arrive.* 2. *She did not buy a book. Not a book did she buy.*

Azərbaycan dilində: 1. *Mən sabah şəhərə qayıdacağam. Şəhərə mən sabah qayıdacağam.* 2. *O, ilk görüşə getmədi. İlk görüşə o getmədi.*

Buradan da aydın olduğu kimi, söz sırası Azərbaycan dilində üslubi funksionu yerinə yetirir, ingilis dilində isə semantik-sintaktik funksionu icra edir. Bu hər bir dilin morfoloji strukturundan irəli gəlir. Məlum olduğu kimi, ingilis dili zəngin flektiv formalarını tarixi inkişaf prosesində itirib, söz sırasının böyük əksəriyyəti obyektiv-subyektiv münasibətlərin ifadəsinə çevrilib. Azərbaycan dilində isə zəngin morfoloji

vasitələr, cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqələr əsas etibarı ilə formal göstəricilərlə öz ifadəsini tapır, ona görə də bütün söz sırası bu dildə mühüm üslubi vasitə kimi çıxış edir və böyük məna imkanları yaradır.

“İnversiya” termini (lat.inversio) çevrilmə, sıranın dəyişməsi anlamında istifadə olunur. Cümlədəki adi söz sırasının pozulması mənasında işlənir. Cümlədəki fikir, məna və üslubi məqsəd dəyişə bilər.

İngilis dilində inversiyanın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri var: 1) “İnversiya” yalnız baş üzvlərin, yaxud cümlənin ümumi üzvlərinin yerlərini dəyişməsi deməkdir; 2) inversiyaya ingilis dilinin sual cümlələrində daha çox rast gəlinir;

İngilis dilində sual cümlələrinin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur. Həmsöhbətlər məqsəddən asılı olaraq sual məqamlarını, bir-birinə münasibətlərini dəyişə bilirlər. Məsələn: *Do you like music? Did he go yesterday?*

Bu cümlələrin sual forması *to do* köməkçi feili vasitəsilə əmələ gəlir. Həm də inversiyanın sual cümləsində yaranmasına şərait yaradır.

İngilis dilinin nəqli cümlələrində də inversiya çox müşahidə olunur. Bu sıra Azərbaycan dilində olduğu kimi, “mübtəda +xəbər” sırasına əsaslanır. Məs.: *On the counter next the cheese, sat a quiet looking cat.*

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələrik ki, sıra hər iki dildə kateqoriya təşkil edən məsələdir və ümumi dil hadisələrindən hesab edilir.

İngilis və Azərbaycan dilləri Tipoloji baxımdan fərqli olsalar da bənzər sıralanmaya rast gəlmək olur.

Hər iki müqayisə edilən dilin quruluşunda sıralanmanın özünəməxsus yeri vardır. Lakin sıralanmanın birində üslubi məqam üstünlük təşkil edirsə, digərində sintaktik-semantik prinsip aparıcı mövqedədir. Bu da inversiya hadisəsinin iki dildə olan başlıca fərqli cəhət olduğunu sübut edir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə məxsus mətnlərin quruluşu ingilis dilindəki mətnlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Fərqlər ən çox cümlə səviyyəsində müşahidə olunur ki, bu da daha çox söz sırası ilə bağlı fərqlərdir.

Ədəbiyyat

1. Ярцева.В.Н. Свободное и связанное дополнение в английском языке. Язык и мышление, 1948.
2. Кифер. Ф. О Пресуппозиция Новое в зарубежной лингвистике, 1978.
3. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
4. Xəlilov R. “Söz sırası”, Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1970, s 300
5. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963
6. Əliyeva X. Improve your English through speaking, Bakı, 2018, s 16
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. “Təhsil”, Bakı, 2007, s 163
8. Halperin I.R. Text as an object of linguistic research. M:Science, 2015
9. Kudasova O.K. “The role of stylistic reception in the organization of scientific evaluation text”, 2014
10. M.A.K. Halliday. "Notes on transitivity and the theme in the English language", 2013

Rəyçi: f.f.d.X.Əliyeva

Göndərilib: 07.08.2020

Qəbul edilib: 09.08.2020